

ԿՆԳՈՒՄ

ԿԱՄ

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՈՒԿ»

Կենդանական աշխարհի մէջ ծանօթ է մութ կարմրագոյն մուշտակով զազանիկ մը՝ ԿՈՒԶ կամ ԿՁԱՔԻՍ անունով, որմէ յառաջացած է նաեւ ԿՁԱԶԳԻ ընդհանուր որակումը, Կուզի ընտանիքի չըրջանակին մէջ առնելով բոլոր այն Կենդանիները, որոնք Ֆիզիքապէս եւ թնութեամբ կը նմանին անոր:

Կուզի ընտանիքին պատկանող բոլոր զազանիկներն ալ կը բնորոշուին հետեւեալ յատկութիւններով:— մսակեր ան եւ ստնաւոր (կաթնատու). կը սիրեն ցուրտ կլիմաներ (կ'ապրին 1000–3000 մեդր բարձրութիւններու վրայ), ունին սուր եւ դուրս ցցուած դունչ, կարճ սրունքներ, երկար ու դլանաձեւ մարմին. թնութեամբ ճկուն են եւ արագաշարժ, քաջասիրտ որսորդ, կատաղի ու վայրագ, մինչեւ իսկ կոչուած թռչնազգիներու ջարդարար: Ընդհանրապէս թանկագին են բոլորին ալ մորթերը կամ մուշտակները:

Կուզի կամ կղաքիսի ընտանիքին (լատիներէն՝ mustelidae) կը պատկանին հետեւեալ ծանօթ զազանիկները:—

Կուզ կամ կզաֆիս (լատ. mustela nivalis, անգլ. weasel)

Աֆիս կամ մկմաֆիս (լատ. mustela putorius, անգլ. polecat, fitch)

Սաֆոյր (լատ. mustela կամ martes zibellina, անգլ. sable, marten)

Ջրասամոյր (լատ. lutra lutra, անգլ. otter)

Թոյսոյր (լատ. mustela կամ martes foina, անգլ. beech marten)

Ջրշուն (լատ. mustela vision կամ mustela lutreola, անգլ. mink)

Ժամտակնոզ կամ ժամտաֆիս (լատ. mephitis mephitis, անգլ. skunk)

խայտաֆիս (լատ. *spilogale putorius*, անգլ. *spotted skunk* = բծա-
ւոր ժանտակուղ)

Բարակաֆիս (լատ. *martes foina nehringi*, անգլ. *ստուգումը ան-
կարերի եղաւ*)

Կնգում (լատ. *mustela erminea*, անգլ. *ermine, stoat*) :

Բառարանային երկար տարիներու աշխատանքին ընթացքին, ու-
շադրութիւնս դրաւեց այս դաղանիկներու ցանկին մէջ վերջին յիշա-
տակուածը՝ ԿնԳՈՒՄը, որովհետեւ անոր տրամադրեալ անունը կապուած
է ՀԱՅ Այս ՀԱՅԿԱՅԱՆ անուններու հետ. աւելի ճիշտ՝ գիտականօ-
րէն՝ կնգումը կոչուած է նաեւ հայկական կուզ կամ հայկական մուկ
անունով :

Պրպտումներու արդիւնքը ո՛չ միայն հետաքրքրական կը գտ-
նեմ, այլ ճնշին նարաստ մը նաեւ հայագիտական կալուածէն ներս,
նիւթ եւ առիթ ստեղծելով անդրադոյն հետաքրքրութիւններու եւ ու-
սումնասիրութիւններու :

ԿնԳՈՒՄ կամ ՀԱՅԿԱՅԱՆ ՄՈՒԿ կոչուած դաղանիկը՝ կուզի ըն-
տանիքին կը պատկանի. անոր նման ունի կարճ սրունքներ, երկարա-
ձեւ ու գլանաձեւ մարմին. գունը ցոյց տու Է, աչքերը կտր, խոշորիկէ,
մարմինով ճկուն եւ աղաղակալ. բնաւորութեամբ քաջասիրտ, յան-
դուգն եւ կատաղի որսորդ՝ յաճախ իրմէ քանի մը անգամ աւելի մեծ
ու վայրագ դաղանիկներու դէմ ելլելով. մասեր Է եւ ստնաւոր. կը
սնանի նապաստակներով, թռչնաղդիներով, ձուկներով, ձուկներով, օ-
ձերով, առնէտներով, սորսերով ու միջատներով : Կենդանաբան մը
կը հաստատէ թէ կնգումը «հոքիքանիշ Է ջարդի, անմուտքեան եւ
անյոգնութեան անհաւատալի գործունէութեան» : Կրնայ հրաշալիօրէն
լողալ եւ դիւրութեամբ մազկցիլ ծառերու վրայ : Մեծութիւնն Է 24-
29 սանդիմեդը (կամ 9½-11½ ինչ)՝ առանց պոչին երկարութիւնը
նկատի առնելու : Ունի ճոխ, փափուկ եւ աղնի մուշտակ՝ թուխ-
կարմրոտ կամ բաց շաղանակադոյն՝ թիկունքը եւ կողերը, իսկ
ճերմակ՝ ստորին մասերը. ձմերուան սկիզբը, սալայն, այս պոչը
կը կորսնցնէ եւ կը ստանայ քաջառիկ մաքուր եւ փայլուն սպիտակ
գոյն՝ բացի պոչի սեւ ծայրամասէն (ասով կը զանադանուի նաեւ
կուղէն կամ կղզիսէն, որուն մուշտակը ամբողջութեամբ ճերմակ
կը դառնայ ձմեռ ժամանակ՝ պոչն ալ ներառեալ) :

Կնգումին սպիտակ մուշտակը, որ ԿնԳՆՄՆԻ կը կոչուի (լատի-
ներէն գիտական անունը՝ *pellis Armenia*) չափազանց թանկարժէք Է
վաճառքի վրայ, որուն համար հիւսիսային երկիրներու մէջ լայնօ-
րէն թէ՛ կ'որսան եւ թէ՛ կը լուծանեն : Այս մուշտակը, իբրեւ թիկ-
նոց, վերարկու կամ պատմուճան, աւանդական յայտնի ու սիրուած

զարդարանքն է թաղաւորներու, իշխանունհիներու, ազնուականներու եւ դատաւորներու. սկիւյթներէնք կան որ յիսուն հազարէն աւելի կնդմենի սպառած է անդլիական թաղադրութեան մը առիթով:

Կնդումը, ներկայիս կը գտնուի Ատիոյ, Եւրոպայի, Հիւսիսային Ամերիկայի եւ Նոր Զելանտայի (հիւսիսային) ցուրտ կլիմաներու անտառներուն մէջ. հայերէն լեզուի մէջ կը վերջուի նաեւ ՍՊԻՏԱԿ ԱՔԻՍ կամ ՍՊԻՏԱԿ ԿԶԱՔԻՍ, իսկ լատիներէն գիտական անունն է *mustella erminea* կամ *putorius ermineus* եւ կամ *mus armenius* = հայկական մուկ: Անդերէն լեզուի մէջ հաւասարապէս կը գործածուին *Ermine*, *Stoat* եւ *Short-tailed weasel* (= վարճ պոչով վուշ) անուանումները: Ֆրանսերէնը ունի *Hermine*, իսկ իտալերէն լեզուին մէջ կը կիրարկուի *Ermellino* եւ *Armellino* անունները: Գերմաներէնը ունի *Hermelin* կամ *Grosses Wiesel*, իսկ սպաներէն լեզուն *Armiño*:

Այս գլխաւոր լեզուներուն մէջ ակնբարի է գործածուած բառերուն կիրարկումը եւ օղակումը *Armenia* կամ *Armenius* բառերուն:

Վենետիկի Միխիթարեան վարդապետներէն՝ Հայր Սիմոն Երեմեան, իր Նոր Կեդանաբանութիւն եւ Մարգարեանութիւն հրատարակութեան մէջ, կը տէք թէ վնդումի «քնաշխարհն է Հայաստան, անոր համար լատինը կը կոչեն այս փոքրիկ վրժողը *Armenius*, իտալացիք՝ *Armellino*, գաղղիացիք՝ *Hermine*, սպանացիք՝ *Armiño* ... Պեղըրէյ, Պուլէյ, Լիթրէյ եւ մերս Հայր Վ. Քալուսի կը հաստատեն թէ կնդումը Հայաստանէն Եւրոպա Կկած է»¹:

E. Littré-ի բազմահատոր ու հեղինակաւոր բառարանը կ'ըսէ թէ *Hermine* եղբը ծագած է լատիներէն *Armenius* = *arménien* բառէն, որովհետեւ «*Cette sorte de fourrure venait d'Arménie*»²:

Ստ. Մարխասեան, իր Հայերէն Բացատրական Բառարանին մէջ կը հաստատէ նոյն վարկածը թէ վնդումին գլխական անունը՝ եւրոպական լեզուներուն մէջ «ծագում է *Armenia* քաղց, որովհետեւ այս կենդանու մորթն առաջին անգամ Հայաստանից է արտահանուել Եւրոպա»³:

Վախտանգ Անանեան, որ երկար տարիներ նուիրած է ինքնուրուշ Հայաստանի կենդանիներու գործնական ուսումնասիրութեան, ռուս կենդանաբաններու սկիւյթեան գիմելով՝ կը հաստատէ թէ վնդումը ներկայիս գոյութիւն ունի մեր Հայրենիքը չլրջապատող հիւսիսային երկիրներու մէջ, աւերցնելով նաեւ թէ հակառակ մեր պատմական

1. Տպ. Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1896, էջ 45:

2. *Dictionnaire de la Langue Française*, vol. II, Paris, 1876, էջ 2012-2013:

3. Հո. Բ., Բ. տիպ, Պէյրուս, 1955, էջ 449:

անցեալին եւ հակառակ որ այս յարգի դազանիկը կը կրէ «հայկական» յորջորջում, Վերախառնար սակայն Հայաստանի ներկայ սահմաններուն մէջ այս դազանիկը պոյուիկն չունի ներկայիս. Վ. Անանեան յոյս կը յայտնէ նաեւ որ Հայաստանի պատկան իշխանութիւնները շուտով ներմուծեն այս անասունը⁴:

Թէ կնդումը նախապէս պոյուիկն ունէր Հայաստանի մէջ, կըրնայ փաստուիլ անով որ փաւստոս Բուզանդացի պատմագիրը (Դ-Ե դար) կը յիշէ կնդումի թանկարժէք ու աղնիւ մուշտակը՝ կնդմենին. «Զաւէն կը հաղուէր պճնուած զարդարուն զգեստներ, նարտներով ժապաւինուած. սամուրենի (սամուրի մորթ), կնդմենի եւ գայլի մորթեր կը հաղուէր...»⁵:

Նորայր Բիւզանդացին, իր Ֆրանսերէնէ հայերէն արժէքաւոր բառարանին մէջ, առանց իր աղբիւրը նշելու, Hermine բառին տակ կը գրէ Թէ Հայաստանէն կ'արտածուէր կնդումին յարգի մուշտակը⁶: Իսկ Գուգտոն Լուսինեան կնդումը յիշատակեցէ պատ յէինչ կ'ըսէ իր բառարանին մէջ⁷: Հր. Անառեան՝ իր կարգին, կ'ընդգծէ Թէ կնդում բառը առանձին չէ գործածուած մեր հին մատենագրութեան մէջ, աւելցնելով սակայն որ կնդմենի եղբը պոյուիկն ունէր. ոսկեզարեան շրջանին արդէն՝ Փ. Բուզանդացիի պատմական գործին մէջ, ա'յն՝ որ քիչ առաջ յիշատակեցինք արդէն:

Անցնելով կնդում բառի ստուգաբանութեան, Անառեան կը գրէ Թէ փոխ առնուած է «անյայտ մի լեզուից», նշելով նաեւ որ պահլաւերէնի մէջ կայ kākum բառը, որմէ փոխ առած են արաբերէնը, պարսկերէնը եւ թրքերէնը՝ qaqum եւ քրտերէնը՝ kakun, վրացերէնը՝ fapfումი (= սպիտակ աքիս) եւ «արաբերէնից էլ՝ յետնաբար՝ հայերէնը քաղում (կամ գաղում)...»: Իսկ ակնարկելով կնդում դազանիկի եւրոպական համապատասխան բառերուն՝ կ'ըսէ Թէ այդ բառերը «համարում են ծագած Armenia «Հայաստան» անունից, որտեղից առաջին անգամ արտահանուել է նոյն անասունի մորթը»: Անառեանի համաձայն, լեզուաբան Հիւսիսեան ալ կը յիշէ կնդումը՝ հայերէն «քաղում» ձեւի տակ, ստանց սակայն անոր ծագումը որոշելու⁸:

4. Հմմտ. Հայաստանի կենդանական աշխարհը, Երեւան, 1961, էջ 154-157:

5. Պատմութիւն Հայոց, Դ. տիպ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1933, Դպրութիւն 2, գլ. Բ., էջ 267:

6. Բառագիրքի Գաղղիերէն լեզուէ ի Հայերէն, Կոստանդինուպոլիս 1884, էջ 639, սիւնակ Ա.:

7. Նոր բառգիրք պատկերազարդ ֆրանսահայ, հտ. Ա., Փարիզ, 1900, էջ 1031, սիւնակ Գ.:

8. Տե՛ս Հայերէն Արմատական Բառարան, հտ. Բ., Երեւան, 1973, էջ 607:

The New Encyclopaedia Britannica⁹ «Stoat» բառին տակ ընդարձակ կերպով կը նկարագրէ կնգումը, բայց ոչինչ կ'ըսէ հայկական անունի մասին, բացի լատիներէն բառի նշումէն. վը կոչէ նաեւ «Bonaparte weasel» (ո'րեւէ ուրիշ տեղ չկրցանք այս անուանումը գտնել, չղրակացնելով որ շատ հաւանաբար Անգլիոյ ցամաքամասին յատուկ կոչում մը ըլլայ), անդրադարձնելով որ անոր մշակումը հրապարակի վրայ վը նկատուի ամէնէն թանկագիններէն մէկը եւ գըլխաւորաբար վը ստացուի «in northern Eurasia» (Եւրոպայի եւ Ասիոյ հիւսիսային կողմերէն) :

Կենդանական աշխարհի նուիրուած **Grzimek's animal life encyclopedia**, որ գիտական վստահելի եւ քաղաքականորէ հրատարակութիւն մըն է, 12րդ հատորին մէջ կ'անդրադարձնէ թէ կնգմանի լաւագոյնները «are from Siberia, and they are an important part of the Russian fur trade», առանց դարձեալ անդրադարձում մը կատարելու անոր հայկական անունի մասին⁹ :

Արժէքաւոր հրատարակութիւն մըն է նաեւ **CORBET G. B. եւ HILL J. E.**ի կենդանական աշխարհի նուիրուած ճոխ հրատարակութիւնը, որ սակայն չ'անդրադառնար կնգումի հայկական անունի մասին¹⁰ :

Դժբախտաբար, վերջին տարիներու ընթացքնի հրատարակուած Հայկական Սովետական Հանրագիտարանին մէջ չենք գտնոր կնգում բառը. ամբողջութեամբ մոռցուած է. կայ կզգգիններ ընդհանուր ընտանիքը ընդգրկող բառը, ուր սակայն դարձեալ մոռցուած է «կնգում»ը կամ «հայկական մուկ» անունը կրող այս նշանաւոր գաղանիկը : Հետաքրքիր ենք թէ սովետական (ուսերէն) լուրջ ու գիտական հանրագիտարանները վամ բառարանները ի՞նչ կը տրեն այս մասին :

Նմանաբէս Երեւան հրատարակուած (Ակադեմիայի հրատարակութիւն) քառահատոր Ժամանակակից Հայոց Լեզուի Բացատրական Բառարանը երկու տողով բաւարարուած է կնգումի մասին, առանց անդրադառնալու անոր «հայկականութեան» շուրջ¹¹ :

Բաղբախտաբար տոյութիւն ունին եւրոպական քանի մը գիտական լուրջ քառարաններ, որոնք կ'անդրադառնան «կնգումի հայկականութեան» մասին :

9. Տպ. New York, 1975, էջ 45. կզգգիններու մասին նուիրուած է շուրջ 50 էջ :
10. A world list of mammalian species, London, 1980, էջ 95 :
11. Հտ. Գ., Երեւան, 1974, էջ 164 : Նոյն մօտեցումը վը նշմարուի նաեւ ԳՐԳՆԱՐԵԱՆ Հ. Ղ. - ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԱՆ Ն. Մ., Տնտեսական աշխարհագրութեամ տեղեկատու քառարանին մէջ, Երեւան, 1982, էջ 187 :

Ա. — 1930/ին, *Փարիզ Հրատարակուած քաղմահատոր Larousse du XXe siècle*՝ Hermine բառին տակ, բացի Կնիւմի նկարագրութենէն, չի՛ մարանիւր պրոբլու. «Pour Armine, Arménienne, fém. de l'anc. franç. Armin, dérivé du lat. Armenius, Arménien»¹²:

Բ. — *Միահատոր, Հսկայ ու կոթողային Webster's New International Dictionary of the English Language* բառարանը՝ Ermine բառին տակ, բացի Հարի Կղած քացատրութիւններէն, Հեղինակաւոր շեշտով կը գրէ, որ անգլ. Ermine բառը կը ծագի «more probably from Latin Armenius = Armenian; cfr. LL. armelinus, armellina, hermellina, and pellis Armenia (= Հայ մորթ կամ հայկ. մուշտակ, Հ. Տ. Ե.)», the fur of the Armenian rat, mus Armenius, the animal being found also in Armenia»¹³:

Գ. — *Քառասուն հատորնոց, իտալական ամէնէն որակաւոր համայնագիտարանը՝ Enciclopedia Italiana Treccani*, Ermellino բառին տակ, կնիւմի նկարագրութեան Կողքին, Կ'աւելցնէ թէ այդ բառը «կը ծագի լատիններէն Armenius բառէն, որովհետեւ Հայաստանէն կու գայ»¹⁴:

Դ. — *The Oxford English Dictionary*ն, որ թէ՛ քացատրական եւ թէ՛ մանաւանդ ստուգաբանական շատ ճոխ ու քաղմահատոր բառարան մըն է, կու տայ Երկու անուն՝ կնիւմին իբրդ համապատասխան բառ. — *Ermelin* եւ *Ermine*. Երկրորդին տակ տալով հետեւեալ կարեւոր քացատրութիւնը. «... A different hypothesis (favoured by Littré, Paul Meyer, and others) is that the Romanic words represent L. Armenius, Armenian. The «mus Ponticus», «Pontic rat», mentioned by Pliny as a fur-bearing animal, is commonly supposed, though without actual proof, to be the ermine; and as Pontus and Armenia were conterminous, it has been suggested that an alternative name for the animal may have been «mus Armenius». That some animal was known by this designation in the second century is rendered probable by a passage in Julius Pollux (circa A.D. 180), who (*Onomast. VII. 60*) gives *μωτός* as the name of an Armenian garment, and among other conjectures as to origin of the word suggests that this article of dress may have been so named because made of the skins of «the mice (or rat) of that country». The belief that the ermine derived its name from Armenia was

12. Հտ. III, էջ 1012, ախտակ Գ.:

13. Տպ. Springfield, Mass. (*Մասէնուէթա, Ա. Մ. Նահանգներ*), 1913/ին, էջ 745, ախտակ Բ. եւ Գ.:

14. Հտ. XIV, Milano, 1932, էջ 242-243:

common in the 14th century, and the supposition accounts quite satisfactorily for Romanic forms of the word»¹⁵.

Oxford ի այս նշանաւոր բառարանին հեղինակաւոր վկայութիւնները չեն կարօտիր մեկնութիւններու. կրնանք միայն աւելցնել որ Պոնտոսի նահանգին հռոմայեցի կայսերական քաղաքական գործիչ ու գրադէտ՝ Պլինիոս Արտսեր (Caius Plinius Caecilius Secundus-Minor, մահացած շուրջ 114 թուականին յ. Ք.) ծանօթ էր կնգումին կամ «հայկ մուկ»ին եւ գտնիկա կոչած Պոնտոսի կամ Պոնտական մուկ անունով ալ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Մինչեւ հիմա ըստածներէն կը յայտնուի.

Ա. — Կնգումը նախապէս ծանօթ յարդի գաղանիկ մըն էր հայկական բարձրաւանդակի վրայ եւ անոր հայրենիքը կը նկատուէր Հայաստանը, հակառակ պատմական սակաւաթիւ վկայութիւններու¹⁶:

Բ. — Կենդանաբանական սրիտական վայրածէն ներս, կնգումը կը կորէ նաեւ Հայկական կուղ, Հայկական կգաֆիս եւ Հայկական մուկ անունները՝ իր թանկարժէք ու քացառիկ մուշտակով:

Գ. — Եւրոպական լեզուներու մէջ կնգումը բառի համադրութեամբ՝ հայերէս անուամբ Armenia եւ Armenius անուններէն. ասիկա կը պատահէ միջազգային ամէնէն հեղինակաւոր բառարանները:

Դ. — Դժբախտաբար ներկայիս՝ Ճորճըայի Հայաստանի հողամասին վրայ կնգումի հետք չկայ (յստակ է վկայութիւնը Վ. Անանեանի մը «կնգում» բառին քացակայութիւնը Հայկ. Սովետական Հանրապետարանի սրէս հրատարակութեան մը մէջ), եւ քանի որ այս յարդի գաղանիկը, միջազգային գրականութեան մէջ «Հայ-

15. Հտ. III, Oxford, 1933:

16. Վենետիկցի նշանաւոր ճանապարհորդ՝ Մարքոյ Փոլոյ, որ ԺԳ. դարուն ալցելած է կեդրոնական Ասիա, վը յիշէ (սպերիական կենդանիներու շարքին) նաեւ կնգումը, վը յիշէ կնգումի գործածութիւնը Թաթարներու մօտ՝ իբրեւ զգեստ եւ թէ անոնց ձմեռային վրանները ներսէն կարուած ու զարդարուած փին կընդումի գեղեցիկ ու շատ արժէքաւոր մուշտակներով. — «Inside they are all lined with ermine and sable, which are the most beautiful, fine, and costly fur in existence» եւ թէ Թաթարները կնգումին Թաւչայի մուշտակը կը կոչէին «the queen of furs». Հմմտ. The travels of Marco Polo, անգլ. թրգմ. Prof. Aldo Ricci, The Viking Press, New York, 1931, էջեր 86, 387-388 եւ 143:

կական մոռի» կամ «Հայկական կենդանի» կը նկատուի ու կը կոչուի, պէտք է վերադարձուի անոր «պատմական իրաւունքները»՝ Հայաստան ներմուծելով կնդումներու պէտք եղած որոշ քանակ մը. ասիկա պիտի նշանակէր դործնականօրէն վերականգնել այս յարգի կենդանիին թէ՛ անունը, թէ՛ արժէքը եւ թէ՛ անոր թանկարժէք մուշտակին պատմական արտածումը մեր Հայրենիքէն¹⁷ :

Հ. ՏԱՃԱՏ ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

17. Ներկայ յօդուածին համար, բացի գլուխեան մէջ յիշուած բառարաններէն եւ գիրքերէն, օգտագործած ենք նաեւ հետեւեալ հրատարակութիւնները.

- 1) BOROLI AC. - BOROLI AD. (իմբագրներ), «Enciclopedia Italiana delle Scienze», Gli animali vertebrati, vol. II, Novara (Italia), 1969, pp. 565-566 (հրտ. Istituto Geografico De Agostini) :
- 2) Wild Animals of North America, Washington, 1967, էջ 182, (հրտ. National Geographic Society) :
- 3) PARENTI UMBERTO (իմբագր), Dizionario di Zoologia, vol. I, Novara (Italia), 1971, p. 85 (հրտ. Istituto Geografico De Agostini) :
- 4) ՔԱՋՈՒՆԻ Հ. Մ. ՎՐԻ., Բաղդիբ Արուեստից եւ Գիտութեամբ, հտ. Ա., Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1891, էջ 4002, ախակ Ա. եւ Բ. :